

KLEMENT JUDIT

A fővárosi vállalkozók és a szociális gondoskodás*

A régi, rendi társadalomnak az új, kapitalista, tőkés vagy polgárinak nevezett társadalomba való átalakulása a szociális gondoskodás hagyományos kereteit is átrendezte. Ebben az átalakulásban a szociális gondoskodásról szólva az állam szerepének erősödését szokás elsősorban kiemelni:¹ azt a folyamatot, amely során egyre inkább az állam kezdett el gondoskodni a betegekről, idősekről, fogyatékkal élőkéről, szegényekről, árvákról, hajléknélküliekről és így tovább, eljutva végül a szociális állam fogalmáig, de teljesen soha ki nem szorítva e területekről az egyházakat vagy a civil szférát. Az átalakulásnak ugyanakkor az is részét alkotta, hogy a korábbi társadalmi csoportok – mint a nemesség vagy a városi polgárság – mellett újabbak is szerepet kezdtek vállalni ezekben a társadalmi feladatokban. Jelen írásban egy ilyen új társadalmi réteg, a kapitalista vállalkozó társadalmi felelősségvállalásának megnyilvánulási formáit szeretném áttekinteni és tematizálni a szociális gondoskodás területén.

A kapitalista vállalkozó maga is az átalakuló világ terméke, az új gazdasági környezethez alkalmazkodó üzleti szereplő. Heterogén társadalmi csoport mind szociális, mind földrajzi származását tekintve, mind pedig a társadalomban elfoglalt helyére nézve, a kis egzisztenciáktól a legnagyobbakig, Magyarországon² és azon kívül egyaránt. A sokféleségükben is közös azonban az, hogy az új gazdasági környezet szereplői ők, jellemzően városlakók és vagyonosodnak. Éppen vagyoni erejükre és ebből származó társadalmi súlyukra alapozva lépnek a szociális gondoskodás területére, ahol a társadalmi változásokból következően új problémák és kezelendő kérdések is jelentkeznek ekkoriban, így például a városiasodás, a városi népesség növekedésével együtt járó gondok vagy a növekvő számú ipari munkásság lakhatási, időskori, baleset vagy betegség esetén történő ellátása. A sokféle téma és a sokféle szereplő koncentráltabb áttekintése érdekében vizsgálódásomat a vagyonos budapesti vállalkozói réteg 19. század közepétől 20. század közepéig terjedő tevékenységére szűkítem.

Az időköz megválasztását az indokolja, hogy Magyarországon a 19. század folyamán, főleg a század közepére gyorsult fel az a folyamat, amely a hazai kapitalizmus kiépüléséhez vezetett, s a 20. század közepén már el is söpörte azt egy új gazdasági

* A tanulmány írásakor munkámat segítette az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával megvalósuló projekt (a támogatás száma TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KMR-2010-0003) „Kultúrák közötti párbeszéd” részprojektje.

¹ A számos vonatkozó mű közül a munka világa felől közelítő klasszikus példaként lásd: Robert CASTEL, *A szociális kérdés alakváltozásai*, A Szociálpolitikai Értesítő Könyvtára, Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsanna Alapítvány – Kávé, [h. n.], 1995.

² A magyarországi vállalkozói csoportok legutóbb készült áttekintése jól mutatja a csoport heterogenitását: HALMOS Károly, *Vállalkozói csoportok a századfordulón Magyarországon*, Szociológia, 1987/3., 433–440.

(és politikai) berendezkedés. A kapitalizálódás során Pest-Buda, illetve Budapest egyértelmű központot jelentett, a közigazgatási státuszt jóval megelőzve vált gazdasági értelemben vett fővárossá. A vagyonos budapesti vállalkozók kiemelése mellett egyszerűen társadalmi szerepvállalásuk látványosabb volta szólt, nagyobb vagyonok birtokosaiként, nagyobb figyelem kereszttüzében élve több „lehetőségük” volt a jótékonyásra, s minderről több forrás is maradt fenn, mint szerényebb anyagi erejű társaikról. Érvelnem kell végül a társadalmi csoport megnevezése mellett is. A vállalkozó nem társadalmi, sokkal inkább gazdasági kategória, az illető személy gazdasági tevékenysége tölti meg tartalommal a fogalmat, de nem utal konkrét társadalmi helyzetre, az a kispolgársági léttől a nagypolgáriig sokféle lehet. A vagyonos vállalkozók társadalmi helyzetét leginkább a nagypolgár fogalma írhatná le, a nagypolgárok közé azonban tartozhatnak szellemi foglalkozásúak is, egyetemi, akadémiai emberek, orvosok, ügyvédek, esetleg művészek stb. Ráadásul a nagypolgárság fogalma mint történeti konstrukció eleve magában hordoz bizonyos tartalmakat, hangsúlyokat,³ amelyekről szólni kellene, pedig tárgyalásuk a téma bemutatása szempontjából nem elsőrendű. A vállalkozó fogalma közgazdasági terminusként némileg neutrálisabb, ezért inkább ezt veszem alapul, és a példáimat is mind olyan szereplők tevékenységéből merítem, akik az üzleti életből felhalmozott vagyonuk folytán vállalhattak társadalmi felelősséget. Így, bár illene rájuk a „nagypolgári” megjelölés is, fogalomhasználat szempontjából világosabbnak/egyértelműbbnek vélem a „vagyonos vállalkozó” megnevezést, még akkor is, ha nem kívánom definiálni, hol kezdődik a „vagyonosság”, s „vállalkozó” alatt most egyszerűen az üzleti élet szereplőit értem. Jelen esetben nem az a lényeg, hogy vagyonuk mekkora részét szánják szociális célokra, vagy volt-e újjító erő gazdasági működésükben,⁴ és nem is egy mintavételen alapuló, szisztematikus vizsgálat eredményeit összegzem, ami szükségessé tenné a vagyoni erő és a vállalkozói jelleg határainak kijelölését, pusztán arra vállalkozom, hogy ráirányítsam a figyelmet arra, milyen területeken és hogyan vállaltak feladatot a budapesti vagyonosabb vállalkozók szociális kérdésekben a 19. század második és a 20. század első felében.

A 19. századi magyarországi kapitalizmus sajátossága volt, hogy az üzlet világát erőteljesen szervezték a családi és felekezeti hálózatok. Az üzletkötéshez, az üzleti működéshez szükséges bizalom elsődleges forrásaként értékelhetjük a családot és a saját felekezetet, ami nemcsak üzletfelek, üzlettársak, de a vezető alkalmazottak kiválasztásában is szerepet játszott.⁵ A vállalkozók jótékonykodásának is ez a két társadalmi intézmény volt az elsődleges terepe. A családról való gondoskodás nem kivételes jelenség,⁶ a közvetlen rokonoknak hagyományozott egyszeri összegek vagy

³ Az említett hangsúlyokra, a téma historiográfiai áttekintésére lásd: KLEMENT Judit, *Nagypolgárság a két világháború közötti Magyarországon? Egy társadalmi réteg meghatározásának lehetőségeiről* = *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon*, szerk. KÖVÉR György, Századvég, Budapest, 2006, 195–212.

⁴ Vö. JOSPEH SCHUMPETER, *A vállalkozó = A vállalkozó. Történeti gazdaságsszociológiai válogatás*, összeáll., bev. LENGYEL György, Szociológiai füzetek 28., Művelődési Minisztérium, Budapest, 1982, 29–59.

⁵ Vö. KÖVÉR György, *A felhalmozás íve*, Új Mandátum, Budapest, 2002, 31–79.; HALMOS Károly, *Családi kapitalizmus*, Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2008; KLEMENT Judit, *A malomipar a századforduló társadalmában. Vállalkozók a budapesti malomiparban*, PhD. disszertáció, ELTE BTK, Budapest, 2007.

⁶ Bár erre is akad ellenpélda: Wahrmann Mór hírhedt volt arról, hogy a szegény rokonokat nem engedte a háztartása közelébe. Vö. VÖRÖS Károly, *Wahrmann Mór. A sikeres kereskedő-bankár és politikus* =

éves járadékok gyakran előfordulnak vállalkozói végrendeletekben (is), és nem is kifejezetten a társadalmi felelősségvállalás példái ezek. A szociális gondoskodás terepeként azon esetek alapján említendő mégis a család, amikor nagyon távoli rokonok is részesülhetnek a hagyományból például egy szegény rokonok részére tett alapítványon keresztül. Krausz Lajos gőzmalom-tulajdonos, kereskedő, két cikluson át országgyűlési képviselő 1900. decemberi végrendeletében – amelyet 1905 áprilisában hirdettek ki – százezer korona értékű családi alapítvány létrehozásának szándékát nyilvánította ki. Az alapítvány kamatait húsz éven át távoli szegény rokonoknak szánta, s a kamat felosztásának feladatával a mindenkori legidősebb testvérét bízta meg, testvérei halála után pedig azok gyermekei közül a két legidősebbet.⁷

A vállalkozói hagyományok, adományok legjelentősebb részét a család után a felekezeti alapon szervezett, szerveződő intézmények és csoportok kapták, a 19. században mindenképpen. Krausz Lajos említett családi alapítványát annak húszéves működése után átadni rendelte a pesti izraelita hitközségnek, hogy attól kezdve a nevét viselő alap kamatait „helybeli szegény zsidók támogatására” fordítsák. A tágabb családnak szánt hagyomány így fordult át a még tágabb „család” megsegítésébe. Krausz Lajos egyébként ezen felül további háromezer koronát hagyományozott különböző „zsidó célokra”. Támogatni kívánt izraelita kórházat, gyermekkórházat, árvaházakat, nőegyletet, népkonyhát, rabbiképzőt, iskolákat, irodalmi egyesületet, nyugdíjintézetet, aggok házát stb. A Krausz Lajos végrendeletében említett nőegylet és népkonyha lehetőséget ad arra, hogy a vállalkozók ritkán előtérbe kerülő feleségeiről, lányaikról is szót ejthessek.

A vállalkozó családok nőtagjai társadalomtörténeti helyének megrajzolása még előttünk álló feladat, de ebben a táblóban mindenképpen meghatározó szerepet fog kapni e hölgyek jótékonyági tevékenysége. Szemléletesen érzékelteti ezt Hatvany Lajos *Urak és emberek* című regényében a gazdag kereskedő, Bondy Hermann feleségének, Reginának az alakja, aki a koszt pénzbeli megtakarításból is szegényeket támogat, lehetőleg férje tudta nélkül.⁸ Az általam példaként említendő Bischitz (szül. Fischer) Johanna a jótékonykodó vállalkozófeleségek egyik valóban élt reprezentánsa, bár ő korántsem férje háta mögött, sokkal inkább annak pénzével – s nem pusztán a koszt pénzéből – vállalt szerepet a közös társadalmi felelősségben. Bischitz Johanna részt vett a Pesti Izraelita Nőegylet alapításában 1866-ban, majd 1867-ben az izraelita leányárvaház alapításában, 1870-ben pedig a népkonyha létrehozásában. Gyáros papa leányaként és Bischitz Dávid kereskedő, földbirtokos második feleségeként nyílt lehetősége minderre. Férje, Bischitz Dávid nem is bajlódott azzal, hogy végrendeletében részletezze a jótékony célokat, amelyekre összesen húszezer osztórak értékű (o. é.) forintot (vagyis negyvenezer koronát) hagyott 1894-ben, egyszerűen felesége belátására bízta az összeg felosztását. Maga a feleség összesen négyezer o. é. forintot (vagyis nyolcezer koronát) hagyományozott 1897-ben az izraelita nő-

Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából, szerk. SEBŐK Marcell, HVG Könyvek, KFKI Csoport – HVG, Budapest, 2004, 228.

⁷ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) VII. 184. dr. Weinmann Fülöp közjegyző iratai, 1734/1900. Krausz Lajos végrendelete. Krausz Lajos életútjára lásd: KLEMENT Judit, *Krausz Mayer és fiai. A szeszkereskedelem és malomipar felvirágzása = Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*, szerk. SEBŐK Marcell, HVG Könyvek, KFKI Csoport – HVG, Budapest, 2004, 166–179.

⁸ Vö. HATVANY Lajos, *Urak és emberek*, I., Zsiga a családban.

egyletnek, s további ötszáz o. é. forintot (ezer koronát) szülőhelye, Tata izraelita kulturális egyesületének.⁹ Az összegek meg sem közelítik a Krausz Lajos által hagyományozott százezres nagyságot, mégsem ő, hanem Bischitz Johanna került be a *Zsidó lexikon*ba mint a „jótékonyosság fáradhatatlan munkása”, bizonyítva az életében vállalt társadalmi szerepek jelentőségét.¹⁰

Mindez arra is felhívja a figyelmet, hogy a végrendeletből kiolvasható társadalmi felelősségvállalás a szociális gondoskodásnak csak egyik lehetséges megnyilvánulása. Tulajdonképpen nem is alkothatunk teljes képet a fővárosi vállalkozók nyújtotta szociális támogatás mértékéről, hiszen az elmúlás gondolatának hatása alatt tett végrendeleti felajánlások mellett az életút során adott rendszeres vagy eseti támogatásokat is számba kellene venni. A végrendeletek sem mindig maradtak fenn, a társadalmi szervezetek támogatóinak névsorát pedig intézményi évkönyvekből, hírlapi hírekből, hirdetésekből külön-külön kellene rekonstruálni, ha egyáltalán fellelhetők.

A vagyonos vállalkozók jótékonyága a család és a felekezeti célok után harmadik területként a felekezethez közvetlenül nem kötődő célokat megvalósító intézményeket is segítette. A felekezeti és felekezethez nem kapcsolódó vállalkozói támogatások kedvezményezettjei között nem látszanak lényeges különbségek, mindkét területre a heterogenitás érvényes, egyaránt találni közöttük országos és helyi intézményeket, kórházakat, jóléti intézeteket, segélyszervezeteket, iskolákat, kulturális, művészi vagy akár tudományos egyesületeket. A társadalmi felelősségvállalás mértéke és terepe a személyi preferenciáknak megfelelően változott. Az azonban általános tendenciának tűnik, hogy ha az összegek felosztásakor a jótékonykodók csoportokba rendezték a támogatásaikat, akkor azt nem a támogatottak funkciói szerint tették, hanem a saját felekezet és a „felekezet nélküli célok” között tettek különbséget. S e különbségtétel az adományozott összeg mértékében is megnyilvánult a saját felekezethez kötődő támogatások előnyére. A 20. században majd mindinkább előrehaladt a felekezeti kötelek fellazulása, de a 19. századi jótékonyagra még mindenképpen érvényes a felekezeti és felekezeten kívüli szociális gondoskodás közötti különbségtétel.

A „nem felekezeti célokat” megvalósító intézmények, mint például a vakok intézete vagy a budapesti mentőegylet, nem tettek különbséget ellátottjaik, gondozottjaik között felekezeti alapon. Ám ennek ellenére egy ilyen intézménynek is lehetett így vagy úgy felekezeti jellege,¹¹ vagy esetleg szorosabb kapcsolata egy-egy társadalmi csoporttal. A Hajléktalanok Menhelyi Egyletéről például általános vélekedés volt, hogy támogatói között sok a szabadkőműves.¹² Az oktatási intézmények közül a kereskedők gyakran támogatták a Budapesti Kereskedelmi Akadémiát, amelynek hall-

⁹ BFL VII. 7. d. IV. ker. Királyi Járásbíróság kihirdetett végrendeletek V(I) 55-56/1897 Bischitz Dávid (a végrendelet 1894. áprilisi keltezésű, kihirdetésére 1897 februárjában került sor.) BFL VII. 7. d. V(I) 92-95/1898 Bischitz Dávidné szül. Fischer Johanna (a végrendelet kelte 1897. július, kihirdetése 1898. április).

¹⁰ *Zsidó lexikon*, szerk. ÚJVÁRI Péter, Budapest, 1929, 127.

¹¹ A reformkorból remek példa erre a Pesti Jótékony Egyesület, amely bár sem tagságában, sem támogatói körében, sem támogatottjai között felekezeti különbséget nem tett, mégis erősen kötődött a pesti evangélikus közösséghez. Vö. TÓTH Árpád, *Önszerveződő polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*, L'Harmattan, Budapest, 2005, 88–89.

¹² DÖMSÖDI Balázs, *A menhelyektől a minta-építkezésig. A Hajléktalanok Menhelye Egylet és a Soroksári úti munkáslakótelep*, Korall 5–6. (2001. Ősz–Tél), 94–113.

gatóságában, bár minden felekezetből fogadott diákokat, többségben voltak a zsidó felekezetűek, miként a támogatói között is.¹³

A fővárosi vállalkozók jótékonyágában az említetteken felül külön kiemelendők azok a területek, amelyek közvetlenül kapcsolódnak gazdasági pozíciójukhoz, vállalkozói életútjukhoz. Tulajdonképpen ide sorolható már az is, amikor egy kereskedő támogatja egykori iskoláját, például a kereskedelmi akadémiát; vagy kereskedőként elaggott sorstársai megsegítésére tesz alapítványt. A már idézett Krausz Lajos végrendeletében ezekre is találunk példát: tízezer koronát hagyott a Budapesti Kereskedelmi Akadémiára, és ötszázezer korona tőkével alapítványt tett „munkaképtelen-né vált, elszegényedett fővárosi nagykereskedők és nagyiparosok befogadására szolgáló menhely felállítására és fenntartására”.¹⁴

Ennél jóval személyesebben, közvetlenül a saját vállalkozása érdekében cselekszik a vállalkozó szociális gondoskodóként, amikor egy gyártulajdonos vagy vállalatvezető végrendeletében örökséget hagy vállalata vezető tisztviselőire, esetleg munkásai részére akár már életében segélyalapot hoz létre. Bock Máté, aki az Erzsébet Gőzmalom Rt.-ben a főkönyvelő posztjáról jutott el a vezérigazgatóságig, majd az igazgatósági tagságig, huszonöt éves szolgálati jubileuma alkalmából 1895-ben ötezer koronás alapítványt tett a malomban „alkalmazott és segélyezésre szoruló munkások javára”.¹⁵ Némileg hasonló ez a gondoskodás ahhoz, amikor egy végrendelkező nem feledkezik meg végakarataiban a háztartása személyzetéről: a patriarcha gondoskodása. Ahogy a családfeő gondjaira van bízva a háza lakóiról való gondoskodás, úgy volt jelen a 19. században még élő gondolatként, hogy a gyártulajdonos, gyárvezető felelőssége nem pusztán a szigorúan vett munkaórák idejére áll fenn, és miként az alkalmazott lojalitással tartozik a cég felé, úgy a cég is tartozik gondoskodni alkalmazottairól. A vállalatok feladatuknak tekintették, hogy valamilyen mértékben szerepet vállaljanak munkásaik ellátásában baleset, betegség esetén vagy időskorukban, s hogy tisztviselőikről gondoskodjanak nyugdíj- vagy lakhatási kérdésekben. Minden vállalat fenntartott egy vagy több segélyalapot ilyen célokra, épített tisztviselőlakásokat, néhány cég még munkáslakásokat is. A vállalati gondoskodás a 19. század végéig a legfontosabb jóléti intézmény volt a munka világában, ezt egészítették ki szerényen, de fontos területeken – például munkanélküliség esetén – a munkások önszerveződései, egyletei. A 19. század végétől aztán ezekre a területekre lép be egyre erőteljesebben az állam.¹⁶

Néhány vállalatvezető esetében ez a patriarchális gondoskodás kisugárzik a gyár fizikai környezetére is, ez esetben a szociális gondoskodás túlnyúlik a gyárkapun, és egy egész városrész fejlődéséhez járul hozzá. Általánosan ismert, milyen szerepe volt Weisz Manfrédnek Csepel fejlesztésében. A csepeli gyár felépítése és működtetése közvetlenül javította Csepel infrastruktúráját, például a közlekedés feltételeit, hiszen

¹³ Vö. BÓDY Zsombor – SZABÓ Zoltán, *A Budapesti Kereskedelmi Akadémia 1860 és 1906 között végzett hallgatóinak rekrutációja és mobilitása = Iskola és társadalom*, szerk. SASFI Csaba, Zalai Gyűjtemény 41., Zalaegerszeg, 1997, 311–341.; *A Budapesti Kereskedelmi Akadémia 1857–1907. Emlékkönyv*, szerk. SZUPPÁN Vilmos, Budapest, 1907.

¹⁴ BFL VII. 184. 1734/1900.

¹⁵ BFL VII. 2.e. Cégbírósi iratok Cg 1173/715 d. Erzsébet Gőzmalom Társaság.

¹⁶ Az állami szerepvállalás kiépülésének legújabb hazai összefoglalása: BÓDY Zsombor, *Az ipari munka társadalmi. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*, Argumentum, Budapest, 2010.

a gyár működése szükségessé tette új utak, iparvágányok kiépítését. A 19. század végén, 20. század elején itt felépített kórház, óvoda vagy fürdő ugyanakkor már nem volt közvetlenül szükséges a sikeres vállalati működéshez, de jelentősen javította a gyár munkásainak életkörülményeit, s ezen keresztül a gyár produktivitását is.¹⁷ Hasonló erőfeszítéseket tett Újpesten Aschner Lipót a két világháború közötti időszakban. 1892-ben Aschner gyakornokként kezdte pályafutását az Egger Béla és Tsa távíró- és izzólámpagyárban, amiből később Egyesült Villamossági Rt. lett, Aschnerből pedig irodavezető, cégvezető, később aligazgató, igazgató, vezérigazgató, igazgatósági tag. Az első világháború után már egyértelműen ő volt a cég első embere, az izzókartell révén pedig nemzetközi jelentőségű szereplővé vált cége és ő maga is.¹⁸ Feladatának tekintette, hogy a gyár munkásainak életkörülményeit javítsa. Ebből a célból Újpesten strandot, üdülőtelepet, csónakházat, tenispályát, futballpályát, kantint, óvodát, bölcsődét építtetett.¹⁹ A város iránti érdeklődését mutatja, hogy az újpesti törvényhatósági bizottságban is részt vett.

A felidézett példákkal a budapesti vállalkozók társadalmi felelősségvállalását kívántam áttekinteni, érzékeltetni azokat a területeket, amelyeken szerepet játszott segítségük. Szociális gondoskodásuk jó néhány ponton nagyon hasonló indíttatású lehetett, mint korábban a városi polgárságé vagy a földbirtokos nemességé volt: a problémákkal való közvetlen szembesülés, emberbaráti magatartás, vallási meggyőződés. Vállalatvezetőként, gyártulajdonosként ugyanakkor az új vállalkozói réteg találkozott legközvetlenebbül az új világ társadalmi problémáival, így társadalmi felelősségvállalásuknak is voltak csak rájuk jellemző terepei.

A budapesti vállalkozók jótékonyági tevékenységében egyszerre voltak jelen szociális, oktatási, kulturális támogatások, ezért nem is törekedtem ezek erőszakos szétválasztására, s említettem a szociális gondoskodáshoz tartozó jótékonyág mellett iskolák, kulturális egyesületek, intézmények támogatását is. Az utóbbi területről szólva beszélhettem volna például a Magyar Tudományos Akadémia támogatásáról is, Wahrmann Mór nevét ma újra viseli az eredetileg általa alapított akadémiai díj. A jótékonyág világában talán leginkább a művészi mecenatúra számított jelentősen más területnek, mivel egyszerre jelentett kockázatos üzletet és tehetséges művészek pártolását.

Mennyire voltak önzetlenek támogatásaikban a budapesti vállalkozók? Épp annyira, mint a korábbi korok jótékonykodói, közvetlen hasznuk nem származott tetteikből, de közvetetten nagyon is élvezhették annak előnyeit. A jótékonyág hozzájárulhatott társadalmi presztízsük emelkedéséhez szűkebb és tágabb közösségükben egyaránt, a vállalkozásaik érdekében tett szociális erőfeszítéseik pedig a munkás és tisztviselői kar lojalitásán keresztül akár forintokra/koronákra is átváltható lehetett. Az viszont biztos, hogy a jótékonyág semmilyen formában nem csökkentette ekkoriban az adót vagy az adóalapot.

¹⁷ VARGA László, *A csepeli gyáróriás kialakulásának története*, A Budapesti Műszaki Egyetem Mérnöki Továbbképző Intézete, Budapest, 1981.

¹⁸ Nemzetközi kapcsolatainak köszönhetően, hogy megmenekült a náci haláltáborból, s fogolycseréjénél elhagyhatta Mauthausent. A háború után visszatért Magyarországra, s haláláig az Egyesült Izzóban dolgozott aligazgatóként; a vállalat vezetését kivették a kezéből. *Aschner Lipót = Új magyar életrajzi lexikon*, I., szerk. MARKÓ László, Magyar Könyvklub, Budapest, [é. n.]

¹⁹ NÁDAS Valéria, *Ahogy a titkárnő látta. Egy régi menedzser: AL.*, rip. INZELT Annamária, Verseny és vállalkozás 1988/4., 52–55.